

AĞAXANIM QARAYEVA
ADNSU
agaxanim.58 @ mail. Ru

ŞİFAHİ NİTQDƏ VURĞU VƏ ONUN NÖVLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: vurğu, şifahi nitq, tələffüz, mərhələ, yazılı, dil materialı, psixoloji, təlim, çətinlik, məna

Key words: stress, oral speech, pronunciation, stage, written, speech material, psychological, teaching, communication, difficulties, meaning

Ключевые слова: ударение, устный речь, произношение, этап, письменный, речевой материал, психологический, обучение, трудности значение

Vurğu elə birfonetik vasitədir ki, onun köməyi ilə nitq səsləri biri digəri ilə seqmentləşir. Vurğulu heca vurğusuz hecaları öz ətrafında toplayaraq, sözün əsas məna mərkəzini yaradır. Vurğu elə vacib bir vasitədir ki, o, nitq səslərini müəyyən (fonem) kəmiyyəti daxilində birləşdirərək, məfhumların maddi daşıyıcısını ifadə edən kompleks akustik obraz yaradır və bu səs komplekslərinin müəyyən bir hissəsində (əvvəldə, ortada, sonda) sözün məna mərkəzini qeyd edir.

Dilçilik ədəbiyyatında vurğunu müxtəlif dil vahidlərinə aid edərək onu fonem, morfem, heca, söz, söz birləşməsi və cümlə (frazə) vurğusu kimi bir neçə növə ayırırlar. Vurğu müəyyən fonemin, morfemin, hecanın üzərinə düşsə də, o, ümumi sözə və söz birləşməsinə aid olur. O, cümlədə də ayrı-ayrı sözlərin üzərinə düşsə də ümumi cümləyə- frazaya aid olur. Belə ki, vurğu səsləri müəyyən fonem kəmiyyəti daxilində bir səs kompleksində söz və ya söz birləşməsi şəklində birləşdirir. Cümlədə isə o, sözləri və söz birləşmələrini ritmik qrup, sintaqma, fraza və frazadan böyük olan nitq vahidləri şəklində birləşdirməklə öz təşkilədi və funksional vəzifəsini yerinə yetirir. Vurğu öz diskretliyini hansı vahidlərdə tapırsa, onun da akustik-dinamik və təşkilədi-funksional əlamətinə çevrilir. Odur ki, vurğu sözün, söz birləşməsinin, cümlənin və cümlədən böyük olan vahidlərin əsas akustik-funksional əlamətidir, bu vahidlərin ayrılmaz aksent və ritmik-metodik strukturunun tərkib hissəsini təşkil edir.

Şifahi nitqdə biz iki və daha artıq hecalardan ibarət olan çoxhecalı sözləri tələffüz edərkən, qavrama (perseptiv) baxımdan bütün hecaların eyni enerji qüvvəsi ilə tələffüz edilmədiyini aydın hiss edirik. Sözdə olan hecalardan biri və ya bir neçəsi (şoxhecalı sözlərdə) daha güclü, aydın, yüksək tonla və gərgin, digərləri isə zəif tələffüz olunurlar. Yüksək tonla, ucadan, aydın, güclü, gərgin və uzun tələffüz olunan hecalar vurğulu, zəif

tələffüz olunan hecalar isə vurğusuz hecalar hesab olunur. Artikulyator-akustik və perseptiv baxımdan, söz vurğusunun aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- a) Dinamik
- b) Tonik (musiqili)
- c) Kəmiyyət (kvontitativ)
- d) Keyfiyyət (kvolitativ)

a) Əgər vurğulu heca vurğusuz hecalara nisbətən daha çox gərginliyinə, enerji qüvvəsinə və

ucalığına görə seçilirsə, belə vurğuya dinamik (ekspirator, güc vurğusu) vurğu

deyilir. Artikulyator planda dinamik vurğunun əsasını əzələlərin intensiv işi təşkil edir, yəni akustik planda əzələlərin intensiv işi müəyyən hecanın intensivliyini artırır. İntensivliyin artması da müəyyən hecanın vurğulu heca kimi ayrılmasına imkan yaradır. Perseptiv planda intensivliyin artması hecanın ucalığını təmin edir və sözdə müəyyən hecanın ucadan, yaxud qüvvətli tələffüzünə gətirib çıxarır. Odur ki, dinamik vurğunun artikulyator əsasını əzələlərin intensiv işi, akustik əsasını intensivlik, perseptiv əsasını isə ucalıq (səsin, hecanın komponentləri) təşkil edir. Linqvistik planda bu komponentlərin ümumi məcmuu dinamik vurğu adlanır.

b) Əgər sözdə müəyyən heca başqalarına nisbətən tonun yüksəklik səviyyəsinə və dəyişməsinə görə ayrılırsa, belə vurğu növü musiqili, yaxud tonik vurğu adlanır. Tonik vurğunun artikulyator əsasını nitq üzvləri əzələlərinin işində fonasiya təzyiqinin artması ilə səsin intensivliyinin artması təşkil edir. İntensivliyin artması əsas tonun tezliyinin artmasına və həmin hecanın vurğulanmasına imkan yaradır. Perseptiv planda həmin vurğulu heca yüksək tonla tələffüz olunaraq, artikulyator əsasda vurğunun musiqililiyini təşkil edir.

c) Əgər vurğulu hecalar vurğusuz hecalara nisbətən saitin uzunluğu ilə ayrılırsa, belə vurğuya kvotitativ vurğu deyilir. Bu vurğunun əsasını artikulyasiyanın davamlılıq dərəcəsi təşkil edir. Akustik planda tələffüzün davamlılığı müəyyən hecaların səslənmə vaxtını digər hecalara nisbətən çoxaldır. Perseptiv planda uzun tələffüz olunan heca kimi seçilir. Beləliklə, kvotitativ vurğunun artikulyator əsasını tələffüzün davamlılığı, akustik əsasını zaman, perseptiv əsasını isə uzunluq komponentləri təşkil edir. Linqvistik planda bu komponentlərin məcmuu kvontitativ, yaxud kəmiyyət vurğusu hesab olunur.

d) Əgər sözdə müəyyən heca başqalarına nisbətən daha çox aydınlığı, sədalılığı və təmiz səslənməsilə ayrılırsa, belə vurğu kvolitativ vurğu hesab olunur. Keyfiyyət vurğusunun artikulyator əsasını nitq üzvlərinin əzələ gərginliyinin dərəcəsi təşkil edir. Akustik planda əzələ gərginliyinin artması

səsin tezliyində müəyyən dəyişiklik yaradır. Bu dəyişiklik də özlüyündə müəyyən saitin vurğulu heca kimi ayrılmasını təmin edir. Bu baxımdan, keyfiyyət vurğusunun artikulyator əsasını əzələlərin gərginliyi komponenti, akustik əsasını spektr, perseptiv əsasını isə tembr komponentləri təşkil edir. Linqvistik planda bu komponentlərin ümumi məcmuu keyfiyyət vurğusu hesab olunur.

Söz vurğusunun fonetik baxımdan növləri biri digəri ilə əlaqədə olur və əksər hallarda qarşılıqlı əlaqədə çıxış edirlər. Ancaq bu və ya digər dildə söz vurğusunun bir növü aparıcı, digərləri isə ikinci dərəcəli rol oynayır. Məs: yapon, litva, çin, vyetnam dillərində tonik (musiqili); ingilis, alman, çex, bolqar dillərində dinamik, kvantitativ; türk dilləri ailəsində, o cümlədən azərbaycan dilində dinamik vurğu növü aparıcı rol oynayır.

Bu və ya digər dildə sözlərdəki yerinə görə vurğu sabit və sərbəst olmaqla iki növə ayrılır. Bir sıra dillərdə, o cümlədən çex, fin, eston dillərində vurğu adətən, sözün əvvəlicə hecası üzərinə düşür. Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərdə söz vurğusu sözlərin, adətən, sonuncu hecası üzərinə düşür. Sərbəst vurğu isə sözlərdə müxtəlif heca üzərinə düşə bilər. Belə vurğu növü ingilis dili üçün xarakterikdir. Söz vurğusunun sərbəstliyi sözün sillabik və morfoloji strukturu ilə bağlı prosesdir. Məs, ingilis dilində sözə şəkilçi artırmaqla ondakı hecaları da artırmış oluruq, bu zaman vurğu da avtomatik olaraq öz yerini dəyisir: `solid; so`lidity; soli`darity; `habit; ha`bitual; habi`tually, etc. Morfoloji səviyyədə vurğunun sərbəstliyi onunla bağlıdır ki, vurğu bir morfem daxilində yerini dəyişməklə başqa qrammatik forma yaradır.

İngilis dilində söz vurğusunun üç əsas funksiyaya malik olması qeyd edilir\ söztəçkiledici (konstitutiv), söztanima (rekoqnitiv), sözfərqləndirici (distinktiv).

Müxtəlif vurğu növləri artikulyator baxımdan hər bir dilin özünəməxsus tələffüz normalarını özündə daşıyan müəyyən qanunauyğun əlamətlərlə xarakterikdir. Dinamik vurğu növü ilə xarakterik olan dillərdə, məs., ingilis və azərbaycan dillərində sözlərdəki hecalarda artikulyator gərginliyin paylanması baxımından və enerji qüvvəsinin artması, azalması və zəifləməsi müxtəlif növ vurğu dərəcəsi üçün şərait yaradır.

Bəzi dillərdə dərəcə baxımından iki vurğu növü fərqləndirilir\ vurğulu və vurğusuz. Lakin , ingilis dilində dərəcə baxımından dörd növ vurğu fərqləndirilir\ güclü (əsas), ikincidərəcəli (əlavə) vurğu, bərabərsəviyyəli vurğu və tamamilə vurğusuz. Məs.\ `recognize, compo `sition, `mis `apply, po `tential, en `veronment, `system, etc.

Vurğu artikulyator- akustik bir vasitə kimi dil vahidlərini müşayət edərək, onlarla müəyyən əlaqədə, münasibətdə olur. Bu baxımdan da, ikitərəfli mahiyyətə malik olan vurğu söz daxilində fonetik, leksik-semantik

və qrammatik əlamətlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Vurğu fiziki formada təzahür etsə də, səslənmə zamanı onun fiziki keyfiyyətləri arxasında dilin bəzi fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri qavranılır və aşkar edilir. Prosodik elementlər sözün ayrılmaz elementi, onun tərkib hissəsinin bir parçasıdır. Nitq səsləri öz-özlüyündə söz daxilində rabitə, əlaqə yarada bilmirlər. Onların (səslərin) bir-birilə əlaqələnməsi (sıralanması) və səs kompleksində birləşməsi üçün prosodik vasitələrin olması olduqca vacibdir və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vurğu da məhz belə yardımçı prosodik elementlərdən biridir.

Ədəbiyyat

- 1.S.M. Babayev, N.Q.Qarayeva. “İngilis dilinin fonetikasi” Bakı, 1999
- 2.V.A.Vasilyev. English Phonetics “ A theoretical course” Moscow, 1970
- 3.A.Axundov. “Azərbaycan dilinin fonetikasi”. Bakı, 1984
- 4.Ş.Abdullayev. “Azərbaycan dilində söz vurğusunun təbiəti”. ADU-nun elmi əsərləri, Bakı, 1964
- 5.. Burlakova V.V. “Contribution of English and American linguists to the theory of phrase” M. , Higher School Publishing House, 1971 p. 106

A.Garayeva

The role of stress in oral speech

Summary

This article deals with the problems in phonetics. In teaching process the pronunciation is of great importance. Oral speech expresses human's knowledge, thoughts, ideas, intentions, etc. In the speaking process learners concentrate their attention on the grammatical aspects of the language.

The difficulties in English words is the difference in pronunciation. That's why given article is about one of the prosodic elements – “stress”, its essence, the place it occupies in the language and the phonetic nature of this notion. From phonetic point of view the types of the word stress are interrelated to each other.

But in different languages one type of the stress is leading and the others are in the second stages. Such types of stress as according to degree and place, articulatory, acoustic, perceptive, etc. are explained and illustrated in samples in the article, too.

Роль ударения и его видов на устной речи

Резюме

В этой статье, в основном, рассматривается проблемы фонетики. В процессе изучения произношение имеет большое значение.

Устный речь выражает знание, мысли, идеи, намерение человека в сущности. В разговорном процессе учащийся концентрирует свои внимание на грамматические аспекты языка.

Трудности в английских словах в их разносторонних произношениях. С фонетической точки зрения, виды ударения взаимоотношения друг с другом. Но в разных языках один вид выступает лидирующим позиции, а другие второстепенной.

По этому в статье рассказывается об ударении, являющегося одним из просодических элементов, и его сущности и месте в языке, рассказывается фонетическая природа понятия ударения, поясняется артикуляционно, акустические, перцептивные виды ударения, показывается на конкретных примерах.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya elmləri namizədi